

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 3.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET FOLYÓIRATA

- **BARANYI TAMÁS PÉTER**
AZ ENYHÜLÉS MEGHATÁROZÁSA A HIDEGHÁBORÚ
HISTORIOGRÁFIÁJÁBAN
- **HÁDA BÉLA**
EGYENSÚLYOZÁSTÓL A SZOVJETBARÁTSÁGIG
- **SZEGŐ IVÁN MIKLÓS**
A FINN TÖRTÉNELEM ÖT KIHÍVÁSA ÉS A FINN ELIT ÖT VÁLASZA,
1945–1990
- **DÉVÉNYI KINGA**
FORRADALMAK ÉS PUCCSOK AZ ARAB VILÁGBAN
A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
- **DUDLÁK TAMÁS**
A SZARAJEVÓI MERÉNYLET HELYE A TÖRTÉNELEMBEN
- **SZEMLE**
BÓDAI DALMA, KOÓSZ ISTVÁN, KACZÚR ÁGNES,
BÍRÓ LÁSZLÓ ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos, Pók Attila, Poór János

9. (41.) évfolyam 2019. 3.

TARTALOM

Két szuperhatalom között. Kísérletek a mozgástér szélesítésére a hidegháború korszakában (Bíró László)	327
<i>Tanulmányok</i>	
Baranyi Tamás Péter: Az enyhülés meghatározása a hidegháború historiográfiájában	331
Háda Béla: Egyensúlyozástól a szovjetbarátságig. India szuperhatalmakkal szembeni politikájának evolúciója, 1947–1971	357
Szegő Iván Miklós: A finn történelem öt kihívása és a finn elit öt válasza, 1945–1990	389
Dévényi Kinga: Forradalmak és puccsok az arab világban a 20. század második felében. Paradigmatikus elemzés	423
<i>Műhely</i>	
Dudlák Tamás: A szarajevói merénylet helye a történelemben. Az első világháború okainak kontrafaktuális elemzése	467
<i>Szemle</i>	
A családtörténet-kutatás új útjain (Bócai Dalma)	485
Amikor gésának öltöztek a bálokon a lányok. A japán–magyar kapcsolatok történetéhez (Koósz István)	488
Magyarország és az arab világ, 1947–1989 (Kaczúr Ágnes)	491
Eszmélés és közösségépítés. Helyzetjelentések a magyar kisebbségi életről a királyi Jugoszláviában (Bíró László)	493

Jelen számunkat Bíró László szerkesztette

A szarajevói merénylet helye a történelemben

Az első világháború okainak kontrafaktuális elemzése

Szarajevó, 1914. június 28.: Ferenc Ferdinándot, az Osztrák–Magyar Monarchia trónjának várományosát egy szerb nacionalista meggyilkolta. Egy hónapra rá a Monarchia hadat üzent Szerbiának. Hamarosan a fél világ hadban állt, s megindult a Nagy Háború... Ezen egy hónap során, az úgynevezett júliusi krízis idején zajlott az a rendkívül összetett diplomáciai lépéssorozat, amely végül az első világháborúhoz vezetett.¹ De vajon tényleg Ferenc Ferdinánd halála mint „sorsdöntő” esemény indította el a történéseket a maga visszafordíthatatlan útján? Vagy a júliusi krízis során lett volna lehetőség valamilyen békés megoldás felé terelni az eseményeket? Van-e egyértelmű felelős, vagy mindegyik ország követett el hibát? Véletlenek és félreértések sorozatának lehetünk tanúi, vagy inkább a mélyebben található okok már eleve elkerülhetetlenné tették a háborút? Az bizonyos, hogy az első világháború okainak felderítése mára végtelenül elágazó kutatási területté vált,² ahol megoldatlan kérdések, tisztázatlan körülmények és rendkívül bonyolult összefüggések tömkelegével kell mind a történésznek, mind pedig a külpolitika kutatójának számolnia.

Ebben a tanulmányban a nemzetközi kapcsolatok és a történettudomány elméleti hátterére, valamint specifikusan a kontrafaktuális elemzési módra támaszkodva a Ferenc Ferdinánd halálát követő politikai reakciókkal foglalkozom. Az átfogó kérdés, melyre ezen esettanulmány révén választ keresek, az, hogy miként hat egymásra az esemény és az abból eredeztetett következményrendszer; miként súlyozzuk a pontszerű eseményt, az egyén vagy a struktúra szerepét a történések magyarázatában.³ Specifikusan az alábbi elméleti kérdések kerülnek előtérbe: a na-

* A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris Doktori Iskolájának, valamint a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola Geopolitika alprogramjának doktorjelöltje. A tanulmány elkészítésében nyújtott segítségért és támogatásért köszönettel tartozom dr. Rada Péternek és dr. Marton Péternek. Jelen publikáció az Európai Unió, Magyarország és az Európai Szociális Alap által biztosított forrásból, az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 azonosítószámú „Tehetségből fiatal kutató – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban” című projekt keretében jött létre.

1 A júliusi válság legújabb historiográfiájának elemzése: Gyarmati, 2015.

2 Lásd például a Világtörténet 2015. 2. és 3. számának vonatkozó írásait. A historiográfiához: Mulligan, 2016.

3 Ez a kérdés azért releváns, mert sokak ma is úgy vélik, hogy jelenleg is a kiélezett konfliktusok korát éljük, lőporos hordón ülünk, amely bármikor lángra lobbanthatja a világot. Ferenc Ferdinánd halálának esete arra lehet jó példa a modern történelemből, hogy megnézzük, milyen folyamatok lendülnek, lendülhetnek mozgásba egy-egy pontszerű esemény hatására.

cionalizmus és az expanzív politika állítólagos konfliktusteremtő ereje tényleg olyan erős volt, hogy felülírta a döntéshozók egyéni lehetőségeit és meglátásait? Milyen döntéshozatali helyzetekkel szembesült a korabeli politikai garnitúra a Ferenc Ferdinánd halálát követő egy hónapban?

Két hipotézis Ferenc Ferdinánd halálának szerepéről

Úgynevezett történelmi tényekre „ténylegesen” szükség van, ezek elengedhetetlenek a történelem vizsgálatához, mivel általuk egyszerűsíthető le a végeláthatatlan eseményfolyam. Az esemény ugyanis az emberi felfogás véges rendszerében nem képes a maga végtelennek tűnő „valóságában” megmutatkozni. A kiválasztási folyamat során az események egymást követő és egymás mellett zajló káoszából egyes elemek hangsúlyt kapnak, rájuk támaszkodva pedig oksági láncokat, modelleket építünk, hogy a káosz értelmezhető és kordában tartható legyen. Egyesek szerint éppen ilyen „modellértékű” eseménynek minősül Ferenc Ferdinánd halála is, melyet – mint történelmi tény és mint nagyon fontos eseményt – annak kapcsán, hogy az okok között mekkora jelentőséget tulajdonítunk neki, alapvetően két nézőpontból közelíthetjük meg (a harmadik lehetőséget, a determinizmust nem vesszük számításba). Az első modellben az eseménynek gyengébb, míg a másodikban erősebb szerepet szánunk. Ezzel párhuzamosan az első modellben a struktúra, míg a másodikban az esemény kap nagyobb szerepet, mely a strukturális tényezők hatását felerősíti.

1. Ha az osztrák trónörökös 1914. június 28-i halálát casus belliként értelmezzük, akkor az eseményre csupán mint ürügyre tekintünk, s nagyobb jelentőséget tulajdonítunk az első világháború okai között a „háttérben” húzódó mélyebb indokoknak.⁴ Az esemény helyettesíthető, elhagyható, háború akkor is lett volna, mert más tényezők is a háború irányába mutattak. Ez a modell a háború kitörését illetően determinisztikus, az esemény szerepe a háború kitörésében viszont nem elengedhetetlen. Ez esetben felmerül a kérdés, hogy miként tudunk szilárd történelmi tényként tekinteni Ferenc Ferdinánd halálára és arra mintegy „felhúzni” az első világháború kitörésének minden okát, mivel – kontrafaktuálisan érvelve – ezen konkrét esemény elmaradása esetén egy másik ürügy pótolta volna. Meglátásom szerint a döntéshozóknak az orosz hadba lépésig volt reálisan lehetőségük más mederbe terelni az eseményeket, amint a cári birodalom hadat üzent a központi hatalmaknak, a kölcsönös függés rendszerében a többi nagyhatalom csatlakozása is nagyon valószínű (de nem elkerülhetetlen) volt.

2. Úgy is tekinthetünk a Ferenc Ferdinánd elleni merényletre, mint a háború végső – bár nem kétségkívül egyedüli – okára, mely az események olyan „felgyorsulását” indította el, ami nélkül belátható időn belül nem tört volna ki háború. Ezzel

4 Az külön kérdés, hogy a hosszú távú folyamatokra úgy tekintünk-e, mint amelyek már eleve egy elodázható, de végső soron elkerülhetetlen világgégés irányába mutattak, vagy pedig lehetségesnek tartjuk a háború elkerülését. Ezen struktúrák kialakulása és formálódása évszázados fejlődés eredménye, így megváltoztatásuk vagy nagyon lassú, vagy gyors, forradalmi átalakulásokkal járó folyamat.

nem tagadjuk más okok (például az előbb említettek mellett a nagyhatalmi versengés, a fegyverkezési láz, a szociáldarwinizmus által hirdetett nemzetek közti élet-halál harc ideája, a megaláztatástól való félelem, egymás szándékainak kölcsönös félreértése stb.) „háttérben” való mozgását,⁵ viszont a szarajevói merényletre úgy tekintünk, mint aminek – adott strukturális feltételek mellett való – bekövetkeztével immáron elkerülhetetlenné vált a háború.⁶ Ezzel az „elkerülhetetlenségi pontot” sokkal közelebb visszük a háborúhoz, és nem a „mélyen megbúvó”, hosszú távon érvényesülő okokban (társadalmi, gazdasági, politikai szükségyszerűségek és kényszerpályák) keressük a háború magyarázatát, hanem az azt közvetlenül megelőző időszak (például a júliusi krízis) gyors és „véletlenszerű” történéseiben. Ilyen értelemben nem beszélhetünk Ferenc Ferdinánd haláláról mint casus belliről, hiszen nem helyettesíthető semmilyen más eseménnyel, melynek ehhez hasonló „katalizátorhatást” lehetne tulajdonítani. Szimbólumjellegét azonban így is magán viseli, csak itt a merénylet az előző pontban vázoltakkal ellentétben nem az előzmények, hanem sokkal inkább a rá következő események gócpontjaként viselkedik az utólagos értelmező számára, olyan eseményként, mely egy teljes eseményfolyamot indított el a háború útján. Sőt az első értelmezéshez képest bizonyos értelemben erősebb, biztosabb, el nem mozdítható tényként áll a történelem végtelen idejében, mely Ferenc Ferdinánd halálára fontos, de nem „sorsfordító” eseményként tekint.

A második értelmezés szerint a szarajevói merénylet lényeges és szükséges ok, sorsfordító esemény, mely beindítja a júliusi krízist, vagyis a merényletből egyes következményként háború lesz. „A háború felé vezető út már ki volt kövezve”, de a pontos részletek még változhattak az egyéb okok függvényében. Míg az első elméleti megközelítésben a merénylet a döntéshozatalban, az események menetében csupán az egyik ok, amely mellé sok más – fontosabb – ok is csatlakozik, a második felfogás szerint a legfontosabb ok lesz belőle, minthogy minden eseménynek (történjék az mikro- vagy makroszinten) a merénylet új értelmet kölcsönöz. Ebben az esetben a merénylet szükséges előfeltétele a háború kitörésének.

Míg az első (Ferenc Ferdinánd halála mint ürügy) inkább utólagos szemzőgből tűnik magyarázó modellnek, addig a második a kortársak által is sugallt okok rendszerét modellezi. Ennek eredményeképp a merényletből a kortársak számára egyfajta bűnbak lett, melyre az ellenség minden rossz múltbéli cselekedetét ráaggatták, s minden háborús okot erre vezettek vissza.⁷ Mindez azt a propagandisztikus célt szolgálja, hogy a lehetséges valós indokokat – mint például a nagyhatalmi státusz elvesztésétől való félelem, a birodalmi törekvések, a társadalmi feszültségek levezetésének igénye, a hanyatlásról való figyelemelterelés, az egyéni ambíciók kiélése stb. –, amelyek a háborúhoz vezetnek, elhallgassák. A folyamat eredményeképpen a casus belliből (1. modell) egy háborút determináló szimbólum (2. modell) lett, az események kulminációs pontja.

5 A monokauzális magyarázat nyilvánvalóan helytelen volna.

6 Erre utal Richard Ned Lebow nemzetközi kapcsolatok szakértő „kétéves ablakként”.

7 A két központi hatalom utólagosan igyekezett a háborút úgy beállítani, mintha az csakis a szarajevói merényletre adott válasz lenne.

„Mi lett volna, ha...?": okok a kontrafaktualitás tükrében

A kontrafaktuális történeti vizsgálódások az új történelmi megközelítések között és a külpolitikai elemzésekben egyre nagyobb létjogosultsággal rendelkeznek.⁸ Főképpen a politikatörténeti témájú kutatásokban mutatkozik nagy érdeklődés a módszer iránt, melyet a szakemberek kutatási eszközszerüket kibővítendő használnak.⁹ A módszer gyakorlatilag valamilyen múltira vonatkozó feltételezésen alapul, mely a múlt egy vagy több tényezőjében változást idéz elő. Ehhez elegendő csupán egy személyt kicserélni vagy eltávolítani, egy-egy esemény bekövetkeztét korábbra vagy későbbre tenni, vagy egy bizonyos politikai döntést valamilyen irányban megváltoztatni.¹⁰ Tulajdonképpen gondolkísérletekről van szó, melyek részben pótolhatják azt a hiányt, hogy a nemzetközi politikatudomány világában nincsenek ellenőrzött kísérletek, laboratóriumi körülmények, márpedig az eseményeket, folyamatokat a kutatónak magyarázni kell, s ennek során válaszolni a kérdésekre, hogy az adott esemény miért éppen akkor és úgy történt, miért nem máskor és máshogy. Ezt a célt szolgálja az úgynevezett bifurkációs pontok megállapítása, amelyek azokat az eseményeket jelzik, ahol a történések, az események menete akár gyökeresen más irányt is vehetett volna.¹¹ A kontrafaktuális kérdésfelvetés tehát segít megérteni egy-egy esemény előzményeit, rávilágít a lényeges pontokra, és megmutatja, hogy a valóság milyen mértékben született a véletlenek összjátékaként.¹²

E módszer alkalmazásában nem a „mi történt?” kérdés vizsgálendő, hanem a cél a „miért történt?” kérdésre adandó válasz föltárása. Amellett, hogy az elemző új feltételeket kreál, fontos azzal a gondolattal is eljátszani, hogy „miért az történt, ami történt, miért nem más?”. Valamilyen – ám valószínűsíthető – esemény elmaradása is ugyanúgy feltételezéseken alapul, s vizsgálati relevanciával bír. A politikai döntéshozó ugyanezt a módszert alkalmazza, de nem a múltira, hanem a jövőre vonatkozóan teszi fel kérdéseit: „mi lesz, ha...?” Ez a fajta gondolkodásmód segít az alternatívák tesztelésében és a rossz – nem várt vagy nem irányítható – kimenetelű döntések elvetésében.

8 „Az »alternatív történelem« terminus használata – mutatnak rá a szerzők – igen sokszínű, eredete az angol *alohistory* megnevezésből ered, de más elnevezés is használatos: *counterfactualism*, *virtual history* vagy *uchronia*, de a legáltalánosabban elterjedt mégis az *alternative history*, illetve az Egyesült Államokban az *alternate history*.” Szélpál, 2007. 146.

9 Lebow, 2008b. 449.

10 Lebow, 2000–2001. 593. „Gavriel Rosenfeld divergáló pontoknak (*points of divergence*) nevezi azokat a sarkalatos világtörténeti jelentőségű eseményeket, melyek minden alternatív történeti munkában megtalálhatók, és ahonnan a múlt elfordul a valós történelemtől a fiktív jövőképekbe.” Szélpál, 2007. 146.

11 Lebow, 2008b. 456.

12 Lebow, 2008b. 458. Marc Bloch is eljátszik a gondolattal népszerű művében: „Mekkora valószínűsége volt annak, hogy Napóleon megszületik? Hogy Adolf Hitlert 1914-ben, német katonaként, elkerülik a francia golyók? Nem tilos e kérdésekkel szórakoztatnunk magunkat. Feltéve, hogy annak tekintjük őket, amik valójában: egyszerű nyelvi technikának, amellyel megvilágíthatjuk a véletlen és az előreláthatatlan szerepét az emberi történelemben.” (Bloch, 2006. 156.) Egy másik helyen pedig az események legközvetlenebb okát tartja valós oknak, mert az „kevésbé általános jellegű, annak bekövetkezése tűnik a leginkább olyannak, mint amely a legkönynyebben elkerülhető lett volna”. Bloch, 2006. 1121.

A kontrafaktuális módszer arra is rávilágít, hogy sok kutató értékeléskor gyakran igazságtalan, mert a nem megtörtént (sikeresen elkerült) eseményeket nem veszi bele az elemzésbe, hanem csupán a megtörtént hibákért marasztal el, amennyiben ítéletet mond a történelem szereplői fölött. A vezetői döntéshelyzetek során azonban számos olyan – nehezen feltárható – bifurkációs pont van, melyben a vezetői döntés éppen egy tragédia elkerülését előzte meg.

Joseph S. Nye négy kritériumot említ a kontrafaktuális felvetésekhez kapcsolódóan: 1. A kutatónak észszerű, összeillő feltételezéseket kell felállítania az események összetettségének valószínűsége alapján.¹³ 2. Az ok-okozati összefüggéseknek időben közelieknek kell lenniük.¹⁴ 3. Valamilyen elméletre kell kapcsolódni.¹⁵ 4. Az ismert tényekre is tekintettel kell lenni, egyszerre tehát csak egy elemet szabad változtatni.¹⁶

Sidney Hook *The Hero in History* című műve szerint, ha feltesszük a kérdést, hogy „mi lett volna ha...?”, az segít az adott esemény fontosságának megállapításában. Ha az eseménynek nincs releváns alternatívája, akkor az nem szignifikáns történelmileg. E felfogás szerint a történelmi ténybe az ellentény (*counterfact*, alternatíva) is bele van ágyazva.¹⁷ A kritikus esemény az, amelynek a meg nem történte más mederbe terelte volna az összes többi, későbbi, tőle függő eseményhalmazt.

A kontrafaktuális elemzésnek még egy nagy előnye, hogy úgy segíti a makroszintű elemzést, hogy kiemeli a cselekvők szerepét, minthogy a történelem ezen gondolkísérlettel való megváltoztatásának módja leginkább valamilyen egyénnel, annak döntéshelyzetével összefüggésben valósul meg. Sokkal nehezebb ugyanis megragadni olyan nagy ívű és hosszú lefutású történelmi eseményeket, mint például Németország ugrásszerű gazdasági fejlődése a 19. század végén, s ekképpen ezek alternatíváit is nehezebb feltételezni. Ezzel szemben egy-egy politikai vagy katonai döntés azonban pillanatnyi eseményt takar (melyben persze benne foglaltatik a döntéshozó személyének tapasztalati tere, személyisége és a külső körülmények), mely szituáció potenciálisan magában hordozza az alternatíva megvalósulását is – egy olyan alternatíváét, amelyet az egyéb tények ismeretében képesek lehetünk áttekinteni.

Sok történész azonban úgy véli, hogy a „mi lett volna, ha nem hal meg Ferenc Ferdinánd?”-féle kérdés túlzottan ismeretlen eseményhalmazt indít el,¹⁸ mivelhogy

13 Például valószínűbb esemény általában az, hogy egy uralkodó vagy trónörökös nem hal meg egy diplomáciai látogatás során, tehát Ferenc Ferdinánd halálának meg nem történtét ilyen szempontból jogosan lehet elemezni.

14 Az extrém kontrafaktuális felvetések közé tartozik Kleopátra orrának az esete, hogy amennyiben az nagyobb lett volna, akkor Marcus Antonius nem szeret bele, a Római Birodalom története máshogy alakul, ezáltal Nyugat-Európáé is, vagyis végeredményben nem tört volna ki az első világháború. Nye, 2007. 53.

15 Vagyis olyan előzetes feltételezésrendszerre kell támaszkodnia, melynek korábban nem adtuk a magyarázatát.

16 Nye, 2007. 52–54.

17 Johnston, 1987. 83.

18 Így például Carr *Mi a történelem* című műve a kontrafaktuális történetírást zsákutcának tartja és szerencsétlenségkéhez hasonlítja. Számára ez a módszer önkényes, spekulatív és öncélú. Máshol Carr vigasztörténelemként tekint a „mi lett volna, ha...?” típusú kérdésekre, és az érzelmi és történelmietlen jelzőkkel illeti. Carr, 2006. 1150. Ez a könyv a mai napig az egyik legnépszerűbb történelmi módszertani munka. Ahogy

túl sok lényeges eseményt helyez teljesen más körülmények közé, így hatását nem tudjuk felmérni. Ezzel szemben az a kérdés, hogy Ferenc József miért nem tartott állami temetést Ferenc Ferdinánd számára, kevésbé spekulatív (minthogy egy alapvetően elvárható esemény nem következett be), s rá egészen egyértelmű válasz adható. William M. Johnston szerint éppen ez egy nagyon fontos kérdés, mert a közös gyász békét közvetíthetett volna az uralkodók révén a nagyhatalmak között. Mint ahogyan 1910 májusában a gyász egyesítette Európát: a kontinens koronás fői Londonban gyűltek össze VII. Edward angol király ravatalánál. 1914 nyarán azonban nem ez történt, pedig az etikett állami temetést kívánt volna meg. Az állami gyász elmaradása Alfred von Montenuovo herceg, a császár főudvarmestere tanácsának köszönhető, aki azt javasolta, hogy ne üljenek össze az uralkodók, és legyen gyors temetés. Ezt akkor az öreg uralkodó iránti kíméléssel magyarázták.¹⁹ Lehetséges, hogy Ferenc József önmaga sem ragaszkodott egy olyan temetéshez, ahol ország-világ jelenlétével utólagos elismerést nyerne Ferenc Ferdinánd rangon aluli házassága – ami miatt a trónörökös meglehetősen hideg viszonyba került Ferenc Józseffel – azáltal, hogy feleségével (aki szintén a merénylet áldozata lett) közös sírba helyezik.²⁰

Merész az az állítás, hogy ilyen kis dolgok – mint Montenuovo döntése – is megváltoztathatja a történelem menetét. A kutatóknak ezért általában az események megokolására velük összemérhető, azonos szintű eseményeket kell keresniük, ekképpen pedig kizárni az imént ismertettet magyarázatot. Pedig a nagy eseményeknek is lehetnek apró okai, mivel nem lineáris világban élünk, ahol mindig egyik esemény következik a másikkól, hanem események egymásra és együttes hatásából (okok) alakulnak ki az újabb események. Az időzítés (egybeesés) tehát kulcsfontosságú, s Richard Ned Lebow szerint az okok „beindításában” egy-egy katalizátor jellegű esemény kulcsszerepet játszhat.²¹

Az igazán kreatív tudós elmozdul a „tiltott” kérdések irányába, mindazonáltal elfogadja diszciplínája szabályait. A történész feladata éppen az, hogy eldöntse, a feltételezések milyen körülmények között relevánsak és mikor nem. Ha igazán jól alkalmazza a feltételezéseket, a „feltételes módú történelem megnyitja az utat a szabályos történeti értelmezés felé”.²² A háborúhoz vezető okok rangsorolását, értékelését csak úgy lehet megtenni, ha a kutató végiggondolja, hogy az adott esemény meg nem történtével (vagyis alternatívájának bekövetkeztével) vagy teljes elhagyásával mekkora változás idézhető elő az események menetében. Ezt pedig érdemes megtenni, mert így az események újragondolása elvégezhető, és sok korábban elhanyagolt vagy fontosnak nem vélt epizódra új fény vetülhet.²³ Egy lokális

írja: a történelem „annak feljegyzése, hogy az emberek mit tettek, nem azé, amit elmulasztottak megtenni, s ebben az értelemben igenis sikertörténet”. Tetlock–Parker, 2006. 28–29.

19 Eöttevényi, 1942. 363.

20 Johnston, 1987. 80–82.

21 Lebow, 2000–2001. 591–592.

22 Johnston, 1987. 84.

23 Amikor a kutató egy történelmi tett megítélésére tesz kísérletet, képzeletben a döntés meghozatala előtti állapotba helyezi magát, s megkezdí az alternatívák vizsgálatát annak érdekében, hogy tisztán lássa az adott pillanatban rejlő lehetőségeket, és hogy azok között mérlegelve, azokat összehasonlítva az értékelést

jelentőségű (hatású) esemény nyilvánvalóan nem minősülhet a háború alapvető mozgatórugójának. A kérdés nehézségét és bonyolultságát az okozza, hogy az ember minden egyes számba vehető okot megvizsgáljon, mert – Lebow szerint – ha elfogadjuk, hogy az első világháború több tényező „szerencsés” együttállásának folyományaképpen tört ki, akkor bármelyikük elhagyása nagyon valószínűvé teszi, hogy az egész eseménysorozat teljesen más fordulatot vett volna.²⁴

Lebow úgy véli, a véletlenséget további „másodlagos ellentényekkel” (*second-order counterfactuals*) kell ellenőrizni, vagyis a kutató elméjének be kell hatolnia a „mi lett volna, ha...?” világába, és a minimális átírás alkalmazásával számításba vennie az ottani valószínű fejleményeket.²⁵ A Ferenc Ferdinánd elleni merényletről beszélve úgy véli, egyáltalán nem egyértelmű egy ilyen tragikus esemény esetében sem, hogy az háborús okká fejlődik. Itt valójában a feltételek „szerencsés” együttállásáról van szó, melynek legfőbb tényezője az volt, hogy nyílt egy kétéves periódus (a *two-year window*), melyben legalább két nagyhatalom vezetői úgy gondolták, hogy a háború jobban szolgálja nemzeti érdekeiket, mint a béke.²⁶ Ráadásul a Monarchia a németektől is megkapta a támogatást. Az említett kétéves időszakon belül, de legfőképpen pedig a júliusi krízis idején az események egymásra hatottak, egymást erősítették, a valószínűséget növelték egy háborúhoz, nem pedig független entitásokként működtek, mint például egy pénzérme többszöri feldobása során az egymás utáni eredmények.²⁷ Lebow ezzel gyakorlatilag ugyanúgy az események visszafordíthatatlanságát ismeri el, a háború szükségszerűségének nézetét hirdetőkhöz képest azzal a különbséggel, hogy ő ezt a pontot Ferenc Ferdinánd halálának napjában határozza meg.²⁸ Azáltal, hogy kontrafaktuális felvetéseit – miszerint a trónörökös halálának elkerülésével számos, háborúhoz vezető tényező összeját-

elvégezhesse. Ezzel a módszerrel az elemző a kontrafaktuális vizsgálódások terrénumába lép, mivel meg nem történt események megtörténtét veszi számításba annak érdekében, hogy a valóban megtörtént eseményt értékelni tudja. Még ha nincs is tudatában, de ugyanezt teszi a történész, amikor például „sorsdöntő” csaták esetében eljátszik a gondolattal, hogy mi lett volna, ha a másik fél nyer, vagy legalábbis értékelésében egy alternatívát implikál. Például: „a győzelem megmentette X. Y-t a teljes pusztulástól”. Ebben a kontextusban a „miért nem?” típusú kérdések a történészek számára sokkal elfogadhatóbbak (és gyakorta használatosak), mint a „mi lett volna, ha...?” típusú, feltételes módú kérdésfelvetés. Bár ez utóbbi lehet, hogy „történelmietlennek” tűnik, analitikai szempontból igenis releváns lehet.

24 Lebow, 2000–2001. 597.

25 Lebow, 2001. 61.

26 Lebow, 2000–2001. 592.

27 Lebow, 2001. 68–69. Lebow szerint egy esemény sohasem elkerülhetetlen, hanem inkább a történések időzítésének egybeesése és valamilyen – mögöttes okoktól független – katalizátor jelenléte az, ami a felszín alatti okokat beindítja. Ez alapján mondhatjuk, hogy az emberi cselekedetek és a strukturális tényezők dinamikus kölcsönhatásban állnak. Ugyanakkor amint az időzítés megfelelő, és a katalizátor jelen van, a háború elkerülhetlenné válik. Ezzel a feltétellel tehát Lebow-nál Ferenc Ferdinánd halála jelenti az elkerülhetlenségét. Lebow, 2000–2001. 591–592.

28 Lebow a szarajevói eseményre éppen a katalizátor hatású történelmi események paradigmatisztikus példájaként tekint. Lebow, 2000–2001. 614. Ugyanakkor ennek ellentmondva: „Szarajevó nem egy gyufa, mely begyújtotta Európa száraz fáját.” Egy bekezdéssel később azt írja: „A szarajevói kettős merénylet nélkül Európa még évekig béke állapotában maradhatott volna.” Vagyis ebben az értelemben június 28. mégis csak elengedhetetlen esemény volt a háborúhoz, és Lebow szerint az is „valószínűtlen, hogy bármi más provokáció hasonló körülmények közepette megtörténhetett volna”. Lebow, 2008a. 369.

szása nem következett volna be – beigazolódni látja, elismeri e történelmi tény „bebetonozottságát”, és azt, hogy ez lehet az egyik legfontosabb – de nem az egyetlen – ok a háború kitörésében. Ez azt jelenti, hogy maga az esemény elkerülhető lett volna, viszont miután bekövetkezett, ami utána jött – bármennyire félreértések és véletlenek sorozata –, a beindító esemény óriási hatásának következtében már nem volt elkerülhető.

Lebow szerint három okozati lánc véletlen²⁹ egybeesése nem várt következményekkel járt, s így ezek számítanak kritikusan fontosnak a júliusi krízis döntési mechanizmusainak értékelésekor. A négy – háborút kezdő – állam mindegyike saját vezetőinek helyzetértékelése eredményeképp jutott az alábbi következtetésekre: Németországnak el kellett kerülnie a kétfrontos háborút, a Monarchia belső és külső stabilitására nézve fenyegető tényezőként tekintett Szerbiára, Oroszország el kívánta kerülni az 1909-es megaláztatás megismétlődését (balkáni térszűkítést), illetve elejét kívánta venni a belső feszültségek fokozódásának.³⁰ Franciaország pedig kiállt orosz szövetségese mellett, hogy letörje az egyre hatalmasabb német hegemoniát.

Lebow azt is kiemeli, hogy a német és az osztrák vezetők hiányában voltak a megfelelő politikai rálátásnak,³¹ s ezzel ő is a felelősség kérdésének vizsgálata felé veszi az irányt.³² Azonban ez a megállapítás csupán a történész utólagos – az események végkifejletének ismeretével lehetséges – visszavetítésének tűnik. Hiszen – a kontrafaktualitás adta lehetőséggel élve – feltehetnénk a kérdést: hibáztatnánk-e a központi hatalmak vezetőit, ha ők nyerték volna meg a háborút? Bizonyára nem, sőt éppen politikai éleslátásuk kerülne az elemzések előterébe. A politikai döntéshozók a hadszíntereken történtekért – a front megmerevedéséért, a totális anyagháborúért – nem tehetők felelőssé, azt nem láthatták előre. Az ilyen következményekről való szakszerű tájékoztatás a katonai vezetés dolga lett volna.³³ Ugyanakkor ez utóbbi – a nagy létszámú hadsereg és fejlett haditechnika tudatában – gyors háborút prognosztizált. Lebow állítása kapcsán tehát árnyaltabban úgy fogalmazhatnánk: a döntéshozók nem rendelkeztek a megfelelő mennyiségű információval, hogy az egész helyzetet tisztán átlássák.

A háborúban meghatározott prioritások mások is lehettek volna. A britek amúgy is a status quóban voltak érdekeltek, és el voltak foglalva az írekkel. Franciaország mindig is gyengének érezte magát Németországgal szemben. Ezt a németek

29 A véletlen szó egyik jelentésrétegét Ernest Nagel amerikai tudományfilozófus Lebow-hoz hasonlóan határozza meg: „Egy esemény két vagy több – egymástól független – oksági láncolat metszéspontjában áll.” Nagel, 2006. 665–667.

30 Lebow, 2000–2001. 597.

31 Lebow, 2008a. 370.

32 Vigyázni kell viszont azzal az állítással is, hogy senki sem felelős, mert az azt implikálja, hogy mindenki csak az eseményekkel sodródott, tehát determinizmusról van szó. Meg kell tehát találni az egyensúlyt az egyéni felelősség, az egyéni cselekvőképesség és a „determinizmus” szorítása között. Ha a struktúrának túl nagy szerepet tulajdonítunk, az a determinizmus felé visz el minket.

33 Abban az értelemben, hogy a politikai vezetések tudatosan vállalták a háborút, az semmiképpen sem véletlenszerűen robbant ki, viszont annak hosszát és pusztítását senki sem láthatta előre. Ez a pusztítás további, a háborúban elkövetett katonai és politikai döntések eredménye.

ki is használhatták volna, ha nem sértik meg Belgium függetlenségét, ami a britek háborúba lépését jelentette.³⁴ A francia haderő önmagában hamar kimerült volna a németek erős elzászi védvonala elleni harcban, amint az 1914-ben valóban be is következett. Nem valószínű, hogy folytatták volna a háborút ezen kudarcok után.³⁵

Joseph S. Nye egyik elemzésében egy Oroszországgal szembeni egyfrontos háború lehetőségét vizsgálja fel. Vilmos császár ugyanis ezt a tervet is fontolgatta, ám Helmuth Moltke vezérkari főnök meggyőzte, hogy logisztikai rémálom lenne az eredeti ütemtervtől eltérni, vagyis átcsoportosítani a francia határon álló csapatokat és ellátásukat keletre. Moltke szerint ugyanis a franciákkal való háború elkerülhetetlen volt, holott a háború után az egyik vasúti szakértő elismerte, hogy lett volna lehetőség az ország keleti részére hatékonyan átszállítani a csapatokat, s így a nyugati fronton a háború a németek számára védekezést jelentett volna.³⁶ Ami a keleti frontot illeti, az Oszmán Birodalom minden irányból védekezni kényszerült, az oroszok is csak részben „épültek fel” a japánokkal vívott 1905-ös háborúból és annak belső következményeiből. Az oroszok abban bíztak, hogy a mozgósítással eltántoríthatják a Monarchiát balkáni akciójától.³⁷ Az azonban mindenképpen fontos különbség az 1908–1909-es krízishez képest, hogy most már készek voltak harcba indulni.

Különösen érdekes és megfontolandó John Keegan felvetése arról, hogy ha a Monarchia a merénylet után azonnal felsorakozik hadseregével és nem vár egy hónapot a támadással, azzal megakadályozta volna a konfliktus eszkalálódását és más országok bevonását.³⁸ (Bár ez a fellépés a támadó felet kétségkívül agresszor-ként tüntethette volna fel egyesek szemében.) A fő probléma azonban az volt, hogy a Monarchia nem bízott magában és diplomáciai helyzetében, ezért kérte a németek támogatását, míg például olasz vagy román szövetségese véleményét nem vette figyelembe. Ilyen értelemben éppen az a szövetségi és konzultációs rendszer, amely 1815 óta szabályozta – több-kevesebb sikerrel³⁹ – az európai politikát, járult hozzá a krízis kiterjesztéséhez azáltal, hogy a külpolitika alapelemévé tette más nagyhatalmak véleményének kikérését, így vonva be őket a konfliktusba és hozva mozgásba az egész rendszert.

Ha a nagyhatalmak a rendszer dinamikájával (a nagyhatalmak dominóelvaszerű állásfoglalása a válság során) tisztában lettek volna, nem hagyták volna, hogy Bécs a szerbek vonatkozásában maga irányítsa az eseményeket, hanem – mint ahogyan Paul W. Schroeder amerikai történész is kiemeli – már kezdettől fogva inten-

34 A brit politikai vezetés Belgium német megtámadása miatt lett egységes a Németország elleni háborút illetően. Ugyanakkor nem szabad azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a brit döntéshozók – ismervén a német és a hazai ipar termelési mutatóit – szintén 1914-ben látták eljönni azt az időt, amikor még utoljára esélyük mutatkozik a kontinens rivális nagyhatalma fölé kerekedni. Ennek tudatában érdekes, hogy 1914 júniusában még a britek és a németek közös haditengerészeti találkozón vettek részt. Nye, 2007. 79–82.

35 Lebow, 2000–2001. 609.; Lebow, 2008b. 455–456.

36 Nye, 2007. 79.

37 Lebow, 2000–2001. 607.

38 Keegan, 2010. 112.

39 Vermes Gábor szerint a probléma forrása az volt, hogy „a konfliktusokat nem rendezték, csak elodázták”. Vermes, 2001. 242.

zív diplomáciai erőfeszítéssel azon kellett volna dolgozniuk, hogy a nyilvánvaló problémát, a Monarchia 1914. június 28-i megaláztatását tárgyalásos úton rendezzék.⁴⁰ Az csupán a realista külpolitikai értelmezés korlátja, hogy Oroszország mindenképpen abból indult ki, hogy a Monarchia balkáni térnyerése annak megerősödéséhez vezet. Ezzel szemben a „Duna völgyének beteg emberét” Szerbia teljes vagy részleges megszállása vélhetően nemhogy megerősítette volna, hanem éppen ellenkezőleg: Tisza István várakozásaival összhangban újra előkerültek volna a birodalom trialisztikus átalakítását – a szlávok birodalmi döntéshozatalba való bevonását – célzó hangok, melyek kielezték volna a már amúgy is elhúzódó belpolitikai válságot.

A nagyhatalmak a fegyverkezési versenyben tapasztalt hajszá közepe tte saját értelmezési keretrendszer t alakítottak ki (mint például a központi hatalmak részéről a kétfrontos háború elkerülésének tervei), ezek fényében látták az új eseményeket, nem pedig a maguk változásában. Optimálisan az új eseményeknek, hatásoknak, fordulatoknak az értelmezési keretrendszerre kellett volna hatással lenniük, nem pedig a keretrendszerbe kellett volna beleerőszkolni őket (túlzott analogizálás). Ezzel komolyan félreértelmezték az egyes történelmi jelenségeket, aminek 1914 júliusában és augusztusában végzetes következményei lettek. Az analogikus gondolkodás korlátaira utal az a tény, hogy a Monarchiában 1914-re úgy tekintettek, mint ami az 1908-as válság ismétlése lesz. Ugyanígy a német hadvezetés az 1870-es háború gyorsaságát prognosztizálta a nyugati frontra vonatkozóan.

Az értelmezési keretrendszerek hibáira mutat rá az, hogy a szerbek és az oroszok nem gondolták, hogy a központi hatalmakban ilyen erős a kétfrontos háborútól való félelem, amit kissé ellentmondásosan mihamarabbi háborúval akartak megoldani; illetve a cár 1909-es meghátrálását tekintve a Monarchiában sem gondolták, hogy az oroszok komolyan beavatkoznak Szerbia mellett – kockára téve egész hadseregüket nemcsak a Monarchia, hanem Németország ellen is – csupán egy büntető háború érdekében.

Az osztrák és a német vezetők egymástól függetlenül 1913–1914 folyamán több politikai átalakulást, helyzetváltozást is megtapasztaltak, amiről persze a potenciális ellenfelek mit sem tudtak.⁴¹ Emiatt az oroszok, szerbek és franciák ugyanolyan szemmel tekintettek rájuk, mint előtte,⁴² vagyis az észlelt külpolitika egyre inkább eltért a valós külpolitikai magatartástól. Közvetlenül a háború előtt a Monarchia számára már felettébb sürgető volt a balkáni helyzet megoldása, amit egy 1913-ban rendkívül megerősödött Szerbia tett a korá bbinál fenyegetőbbé. A déli szomszéd nem mellesleg gazdaságilag is egyre jobban függetlenedett a Monarchiától, mivel gazdasági kapcsolatait Olaszország és Franciaország irányába terjesztette ki.⁴³ A politikai dinamika megváltozása azonban nemcsak a két közép-európai császárság esetében volt elmondható: az 1909-es orosz visszakozás Szerbia és Bosznia megsegítésétől immár 1914-ben nem volt tartható. Ha Oroszország

40 Parker–Tetlock, 2006. 370.

41 Ebben a tekintetben a hivatalosan kinyilvánított külpolitika, a külpolitikai magatartás és a mások által észlelt külpolitikai magatartás közötti eltérés felismerése kulcsfontosságú. Marton, 2013. 16.

42 Lebow, 2001. 69.

43 Galántai, 1975. 98.

még egyszer hagyta volna magát megalázni, akkor nagyhatalmi státuszának elvesztését kockáztatta volna.⁴⁴ Nem mellesleg az oroszok számára a jövőben sem lett volna ennél „kedvezőbb” lehetőség a háború kitörésére. Egyesek szerint ugyanis az oroszokat már 1914-ben belső társadalmi robbanás fenyegette, amit a háború kitörésével végül is 1917-ig lehetett elodáztatni. Ezen tényezők tehát mind a háború irányába terelték a nagyhatalmakat.

A strukturális feltételek már 1914 előtt is adottak voltak egy kontinentális háború kitöréséhez, ha akarták volna, de egy vagy több tényező – így például a németek támogatásának hiánya vagy az oroszok visszakozása – miatt mindig bukáásra volt ítélve a „kísérlet”. Ez alapján mondhatjuk, hogy a Monarchia minden valószínűség szerint nem kezdett volna háborúba, míg nem tudja maga mögött a németek támogatását. Éppen ezért nem fejlődött nagyhatalmi összeütközéssé az említett 1912–1913-as válság, amikor végül utolsó pillanatban Szerbia meghátrált. Úgy tűnik, a berlini és a bécsi döntéshozók akkor még nem érezték birodalmaikat annyira fenyegetve, hogy megkockáztassanak egy háborút. 1914 júliusában viszont kevésbé racionális, sokkal inkább érzelmi alapon döntöttek: a bosszú érzése, a császári család becsülete és a félelem hajtotta őket, hogy minél gyorsabban ki kell használni a még – utolsónak vélt – kedvező alkalmat a győztes háborúra. Pedig mint már utaltam rá, a Monarchia mozgósítási terve, amely egy egyidejű szerb és orosz háborúval számolt, korántsem volt kivitelezhető. Ráadásul a siker esetén várható végeredménynél (Szerbia bekebelezése) is felmerült a kétség, hogy növelte volna-e a multietnikus birodalom hasznát vagy sem.

Tehát elkerülhető lett volna-e a háború? Ez a kérdés eseményi (mikro-) és strukturális (makro-) szinten vizsgálendő. Bár az egyéni döntéshozatal, a mikroszinten történő háborús elkötelezettség valójában a világháborúhoz önmagában nem elég, maximum csupán egy korlátozott háborúra. A háborút fenntartó, annak pusztító hatását erősítő tényezők leginkább makroszinten (társadalmi és nemzetközi hatásokban) keresendők.

A történelmi tények jelentésének és az események egy lehetséges narratívájának meghatározásánál a kutató valószínűséggel dolgozik. Ennek ismeretében képtelen gondolat egy ennyire összetett történelmi problémára egyetlen „igaz” választ várni. Saját álláspontom⁴⁵ szerint – élve a kontrafaktuális feltevések Lebow által szorgalmazott lehetőségével – a feszültségek, a hadikészültségek, a kapkodás és a bizalmatlanság tényezői nagyon valószínűvé tették egy kontinensre kiterjedő háborút.⁴⁶ Emellett, ha feltételezzük, hogy a részt vevő hatalmak előzetes percepcióikat még évekig megtartják, vagyis a németek a Schlifffen-terv foglyai maradnak, a

44 Lebow, 2001. 70. Az európai államrendszer bécsi kongresszuson lefektetett alapelvei és gyakorlata már 1908-ban súlyos csorbát szenvedtek, amikor a Monarchia (Németország támogatásával) kompenzáció nélkül annektálta Boszniát, így Szerbia, Oroszország és Olaszország is megalázottan került ki a krízisből. Egy fenntartható rendszer érdekében a sértett államokat kárpótolni kellett volna.

45 Peter Burke a következőképpen fogalmaz: „Az elbeszélő történészeknek olyan módszert kell találniuk, mellyel az elbeszélésben önmagukat láthatóvá teszik, nem valamiféle öntetszelgés végett, hanem figyelemzetésül az olvasóknak, hogy ők sem mindentudóak és pártatlanok, s értelmezésükön kívül is lehetséges (attól eltérő) interpretáció.” Burke, 2006. 940.

46 Breuning, 2007. 15.

Monarchia pedig szeretné Szerbiával szemben kiköszörülni a csorbát, az oroszok pedig ezt nem nézhetik tétlenül,⁴⁷ akkor ilyen körülmények közepette belátható időn belül csekély esély maradhatott a békés megoldásra. Véleményem nem foglal magában szükségszerűséget, hiszen mindig van más út, és a háborúhoz vezető utat „a fegyverek első összecsapását megelőző öthetes válság bármelyik pontján megszakíthatták volna, ha szószólóra akad a józan megfontoltság, vagy az egyszerű emberi jóakarat”,⁴⁸ de a háború irányába mutató tényezők erősebbek voltak a békés megoldás híveinél.

Mindezzel együtt, amikor a strukturális tényezők egy irányt valószínűsítene a jövőt illetően,⁴⁹ tér nyílhat a „nagy egyéneknek”, akik hosszú távú éleslátásukról tanúbizonyságot téve más irányba terelhetik az eseményeket. Ráadásul egy krízis diplomáciai szintű tárgyalása során a döntéshozó egyének szerepe még inkább felértékelődik.⁵⁰ Az első világháború tragédiája abban rejlik, hogy 1914 nyarán nem volt ilyen, a korszellemmel szembemenő ember,⁵¹ aki elegendő hatalommal rendelkezett volna „külön utas” tervei megvalósításához (legfőképpen az ingadozók saját oldalára állításával). Tisza István ideig-óráig tartó ellenállása csupán partikuláris, nem birodalmi érdekekre támaszkodott, így álláspontját a Monarchia teljes vezetése nem tehetette magáévá. Ráadásul Tisza befolyása nem volt összemérhető a birodalmi okokból békét támogató Ferenc Ferdinándéval.

Hogyan lehet tehát a szarajevói merénylet jelentőségét megítélni az ismertett események tükrében? Mint arra korábban utaltam, már a korabeli értelmezés is kihat az esemény történelmi szerepére: a propaganda, a háborús felbujtás érdekében előfordulhat, hogy felnagyítják az esemény valódi „értékét”, s mi már ebben a formában kapjuk „örököül” (így a korabeli értelmezők gondolatait átvéve könnyen abba a csapdába eshetünk a merényletet illetően, hogy nélküle nem tört volna ki a háború). Az esemény értelmezése tehát rögtön megkezdődik, nekünk azonban az értelmezési rétegeket le kell hántanunk róla.

Számos döntéshozatali helyzet és a jó néhány említett bifurkációs pont meghatározása után elmondható, hogy a szarajevói merénylet nem kiemelkedő esemény abból a szempontból, hogy még nem döntött el semmit, és nem helyezte a nagyhatalmakat a háború egyirányú ösvényére. Csupán ürügyként szolgált: olyan közvélemény-formáló erőként, amely ráerősített az érlelődő háborúra és állásfoglalásra készítette az ingadozókat. Ilyen értelemben Ferenc Ferdinánd halálának strukturát dinamizáló hatása kétségtelen, de így is csak a rendszer tünete volt, nem a háború alapvető oka.

47 E három kulcstényezőt Lebow-tól veszem át.

48 Keegan, 2010. 13.

49 Ezt a hatást eltúlozva determinizmusként aposztrofálják. A neorealista vagy strukturalista irányzat által az első világháborúra kidolgozott magyarázat az egyes államok haszonköltségvetését végzi el, melyet a háborúhoz való viszony kapcsán definiálnak. Ebben a képletben az 1914-es év elveszti történelmi jellegét, s tudományos objektum lesz belőle, melyet számszerű adatokkal igazolnak. Romsics, 2003. 51. Az embernek, az egyéni döntéseknek, döntéshelyzeteknek egy ilyen világban nem jut hely.

50 Mintz–DeRouen, 2010. 19.

51 Egy Bismarckhoz hasonló karakter, aki látta a hatalmi struktúra megváltoztatásának jelentőségét, és ehhez igazította mindennapi politikáját.

Ezen a ponton érdemes azonban feltenni fő kontrafaktuális kérdésünket: Mi lett volna, ha a trónörökös nem hal meg 1914. június 28-án? Az erre a kérdésre adott válasz az, amely növeli az esemény fontosságát. A sarajevói merénylet szükséges oka az első világháborúnak: nélküle akkor és úgy nem tört volna ki a háború, de szerepe kimerül abban, hogy további – sokkal mélyebb – okokat erősített. Hatását tovább erősítendő egy merész következtetéssel azt is mondhatjuk, hogy 1914. június 28-nak tragédiája az volt, hogy a merényletnek éppen egy olyan ember esett áldozatul, aki a háborúnak a gátja lehetett volna. Samuel R. Williamson nyomán Ferenc Ferdinándban a háborús aspirációk fékjét látom, mivelhogy éppen ő testesítette meg egy békésebb balkáni megoldás és az Oroszország felé közeledés politikáját.⁵²

A Monarchia trónörököse ugyanis óva intett egy az oroszokkal való háborútól: „Egy háború Ausztria és Oroszország között vagy a Romanovok, vagy a Habsburgok, vagy mindkét uralkodóház bukásához vezetne.”⁵³ A trónörökös amúgy sem hitt a Monarchia seregének felkészültségében, illetve a háborút addig mindenképpen elkerülendőnek tartotta, amíg az ő trónra kerülésével nem alakítják át a birodalom belső szerkezetét. Így tehát joggal állíthatjuk, hogy Ferenc Ferdinánd halálával a békepártiak egyik legfontosabb alakja tűnt el a birodalom közéletéből. Éppen erre alapozva állítja azt Samuel R. Williamson, hogy például a háborúpárti Oscar Potiorek boszniai kormányzó halála nem hozott volna olyan gyökeres váltást Bécs politikájában, mivel Ferenc Ferdinándnak lehetősége adódott volna az eseményeket békés mederbe terelni.⁵⁴

Érdemes azt is figyelembe venni, hogy Ferenc Ferdinánd 1914. június 23-ra, a II. Vilmosmal Konopistében⁵⁵ zajlott találkozó után, várta egy másik csehországi kastélyba, Chlumecbe Kirill orosz nagyherceg látogatását. A két fél felfogása – a két egyre inkább ellenséges birodalomban – közel állt egymáshoz. A találkozó azonban nem valósult meg; az orosz fél ugyanis lemondta. Valószínűsíthetően ezt az ekkor már erős oroszországi háborúpárti politika hatásának tudhatjuk be.⁵⁶ Mindenestre érdekes lehet elgondolni azt, hogy egy ilyen diplomáciai eseménynek milyen hatása lett volna az elkövetkezendő – és végül háborúhoz vezető – események kibontakozásában.

Rendszerszinten nézve a Nagy Háborúhoz kellett az események és folyamatok „szerencsés” egybeesése (a „kétéves ablak”, ahogyan Lebow fogalmaz), de nagy valószínűséggel ez az egybeesés, ha nem 1914 nyarán, de a későbbiekben – más formában, még Ferenc Ferdinánd valószínű ellenkezésével szemben is – újra megtörtént volna.⁵⁷ A Monarchia ugyanis – a Balkán-háborúk, a szerb terjeszkedés

52 Williamson, 1974. 434.

53 Idézi: Lebow, 2000–2001. 602.

54 Lebow, 2000–2001. 602.

55 1914 júniusában a II. Vilmos és Ferenc Ferdinánd közti konopistői megbeszélés tárgya Fritz Fischer szerint a Szerbia elleni közös akció lehetett; ez a feltételezés azonban nem bizonyított, mivel a találkozón szóba kerülő témákról nincs forrásunk. Williamson, 1974. 430.

56 Eöttevényi, 1942. 254–256. Furcsa módon azonban az orosz politikában azt hitték Ferenc Ferdinándról, hogy oroszellenes magatartást tanúsít.

57 Ezzel elfogadom azt a tételt, hogy a háborúnak nem Ferenc Ferdinánd halála lehetett volna az egyetlen oka, hanem a helyzet már annyira „megérett” a háborúra, hogy az események más láncolata ugyanúgy

és merénylet feszültségével telve – nem sokáig tűrhette volna háború nélkül agitáló, megnövekedett hatalmú és orosz, illetve francia támogatásban is részesülő déli szomszédja magatartását (vagy azért, mert Németország erélyességre buzdította volna, mint tette azt 1914 júliusában, vagy pedig mert a Monarchián belül a háborús párt kerekedett volna felül). A másik oldalról pedig az oroszoknak sürgősen meg kellett erősíteniük az 1908-ban elvesztett balkáni pozíciójukat, tehát valószínűleg 1914 nyara után is támogatásukról biztosították volna Szerbiát; még egyszer balkáni pozícióvesztést nem engedhetek volna meg. A hatalmi erőegyensúly alapján pedig a Monarchia mellé Németország is csatlakozott volna, mely erre az időszakra már paranoiásan félt a kétfrontos háború éveken belül bekövetkező tarthatatlanságától, tehát mindenképpen a megelőző csapás (*Präventivkrieg*) mellett tette le a voksát, mely szándék szerint megakadályozta volna a hatalom veszélyes koncentrálódását. A németek félték a közelgő 1917-es dátumtól – mely az előrejelzések szerint a Schlifffen-terv összeomlásának időpontját jelezte –, s ez további katalizátora volt a keleti konfliktusnak.⁵⁸

A Monarchia geopolitikai helyzete tehát szintén háborút valószínűsített: Európa közepén a német dominanciátörékvések és a Balkán átalakulásának korában nem lehetett semlegesnek maradni. Így tehát a Lebow által kiemelt három lényeges strukturális ok a valószínűség alapján a későbbiekben is még néhány évig további feszültségeket okozott volna a nagyhatalmi rendszerben. Egy ilyen kiélezett helyzetben a struktúra megváltozását olyan események okozhatták volna, mint például Oroszország forradalomba sülyedése, vagy ha a britek szemében a német hadifölény realizálódik, és ezért elvetik a közvetlen konfrontáció lehetőségét. Ez utóbbit illetően az idő a német hegemoniátörékvéseknek kedvezett, s végső soron a britek kénytelenek lettek volna egyezkedni a németekkel a kontinens felosztásáról.

Kissé bizonytalanabb feltevés, de valószínűsíthető, hogy II. Vilmos „lecserélésével”, a rendszerből való kiemelésével sem szüntetik meg azt a háború iránti alapvető igényt, melyet javarészt a katonai és a politikai döntéshozók a központi hatalmak országaiban teljes mellszélességgel támogattak.⁵⁹ A kulcskérdés a német császár esetében korábbra nyúlik vissza, miszerint uralkodásának kezdetén (1888) miért döntött Bismarck menesztése mellett. Utólagos nézőpontból azt lehet mondani, hogy döntéshozói szinten az első lényeges lépés a háború felé Bismarck levál-

világháborúhoz vezetett volna. Ezt a véleményt gyakran felhozták már Lebow-val szemben – ellentmondva annak a tételének, hogy ha a szarajevói merénylet nem következik be, akkor elkerülhető lett volna a háború. Lebow, 2009. 60.

58 Az orosz mozgósítás várható idejének a csökkenése okkal aggasztotta a német katonai döntéshozókat: becslések szerint míg 1890-ben a teljes hadsereget két-három hónapba telt volna a nyugati határra szállítani, addig ez 1910-re csupán 18 napra csökkent. Nye, 2007. 77.

59 Ferenc József alapvetően bizonytalanokodó, a háborúban rossz irányú változást sejtő politikája is napok alatt – és kellő mértékű, adott helyzetben racionálisnak tűnő nyomásra – változott át a háborút támogató politikává. Andrzej Chwalba is kiemeli azt a tényt, hogy Európa uralkodói nem egyedül döntöttek, hanem komoly szakember- és tanácsadói gárda segítette, illetve befolyásolta őket, nem melleleg abszolutisztikus hatalmak az alattvalói véleménynyilvánítások erőssége függvényében is tovább csorbulhatott. Chwalba, 2011. 167.

tásával kezdődött: ez a változás azonban rendszerszinten vezetett átalakuláshoz, minthogy a Bismarck által felépített „békestruktúra” 1888-at követően évek alatt elhalt, nagyarányú militarizálódás vette kezdetét, s a kérdések katonai úton történő megoldása egyre inkább előtérbe került. Úgy vélem, egy nem expanzivistá politikai garnitúra 1888-ban még más irányba terelhetné volna a német politikát. Azonban az antant kialakulásakor (1907) a struktúra már ráállította Németországot arra a militarista pályára, amely racionális kiútként tekintett a háborúra, mint ami képes lesz enyhíteni a nemzet létét fenyegető bekerítettséget. Fontos azonban látni, hogy a struktúrának az első világháború előestéjén tapasztalható feszültsége is emberi döntéseken alapult (például Schliffen-terv, II. Vilmos expanzív külpolitikája, Hötendorff háborús terve, II. Miklós korai mozgósítása és bizalmatlanság mindenki részéről),⁶⁰ melyek éppen a már így is meglévő rendszer (kapitalizmus, ipari versengés, nacionalizmus, a németek felemelkedése) konfliktusgerjesztő hatását erősítették tovább.

A struktúrát illetően tehát megállapítható, hogy nem volt akkora dinamizmus a nemzetközi rendszerben, hogy az a balkáni átalakulásokra – mint a rendszeren kívüli kihívásokra – belső átrendeződéssel válaszoljon (senki sem merte megkockáztatni egy új szövetségi konstelláció kialakítását, illetve a már kialakult rendszereket részben a közvélemény, részben pedig a vélt vagy valós államérdek is erősítette), csak a külső átalakítás, a háború oldhatta fel a feszültséget. Elemzésem tehát a struktúra fontosságára nagyobb hangsúlyt helyez, mint a szarajevói merényletre mint egyedülálló eseményre.

Rendszerszinten a legfőbb gondot a balkáni lőporos hordó felrobbanása okozta, s a hordó korábban robbant, mint Ferenc Ferdinánd 1914-es halála (vagy legalábbis korábban teremtette meg a fent leírt kritikus feltételeket). Ekképpen az olaszok 1911-es líbiai háborúja bebizonyította az oszmánok sebezhetőségét, így a balkáni nemzetállamok erőre kapva elindították a Balkán-háborúkat, s végkicsengése alapvetően új – fenyegetésként érzékelt⁶¹ – helyzetet teremtett a Monarchia déli határainál.⁶² A Balkán-kérdés persze csak az egyik lehetséges konfliktusforrás volt akkoriban Európa számára. A világháború előtt Európa szinte mindegyik évben tanúja lehetett valamilyen politikai krízishelyzetnek, márpedig túl hosszán képtelenség lőporos hordón ülni. Így például 1912 őszén Oroszország 1,2 millió fővel emelte a katonai szolgálatban levők számát azzal a céllal, hogy nyomást gyakoroljon a Monarchiára egy esetleges balkáni invázió alatt, amire Bécs 200 ezer tartalékos galíciai elhelyezésével válaszolt. Ezt a feszült helyzetet csak 1913 márciusára sikerült feloldani.⁶³ Ugyanígy akár Elzász-Lotaringia kérdése is lángba boríthatta volna a kontinenst. Nem szabad azonban a strukturális körülményekre kizárólagos hang-

60 Ezek az emberi döntések úgy váltak a struktúra részévé, hogy jóval az itt elemzett időszak előtt megszülettek, és lényeges, eseményformáló szerepük révén még 1914-ben is éreztették hatásukat. Lásd például Bismarck menesztésének előbbieken említett esetét.

61 Mint már utaltam rá, a Monarchia politikai vezetése nem tudott attól a meggyőződéstől szabadulni, hogy a Balkánon a kis nemzetállamok által okozott változásokra lépnie kell.

62 Lebow, 2000–2001. 600. Az is felmerülhet elméletileg, hogy valószínűleg pozitívan befolyásolhatta volna a struktúra stabilitását, ha az Oszmán Birodalom úrrá lett volna a balkáni népek függetlenedési törekvésein.

63 Williamson, 1988. 800.

súlyt helyezni, mert a történelemben gyakran tanúi lehetünk hasonló, strukturálisan meghatározott időszakoknak, melyekben elvárásunk alapján valaminek meg kellett volna történnie, ám az a valóságban mégis elmaradt.⁶⁴ A döntéshozó zsenije azonban éppen itt nyilvánul meg, amikor képes pillanatnyi áldozathozatal révén új alapra helyezni a nemzetközi rendszer roskadozó épületét.

*

A közös európai múlt egyik legvészerhesebb kora immáron több mint száz év távlatából is további – részben megválaszolatlan – kérdéseket vet fel. Azt, hogy a kérdéskörnek élő és aktuálpolitikai relevanciája van, és folyamatos hivatkozási alapot jelent, nem is kell hosszasan bizonyítani. Ebben a tanulmányban sokféle változó szerepét vizsgálva, a kontrafaktuális megközelítés kínálta lehetőségekből merítve igyekeztem a lényeges, de persze nem megkérdőjelezhetetlen okok – történelmi tények – halmazát, láncolatát felállítani, melyek nagy valószínűséggel elvezettek az első világháborúhoz. A kontrafaktuális kérdésfelvetés módszere segítette a versengő feltételezések felállításában és azok közül a legvalószínűbbek kiválasztásában. A bonyolult összefüggések közepette nyilvánvalóan nem minden hatótényezőt sikerült számításba venni;⁶⁵ a sokféle megközelítés, a szüntelenül változó perspektíva, amelyben a múltat szemléljük, még mindig hozhat releváns összefüggéseket. A szerző mentségére szolgálhat azonban Ernest Nagel érvelése: „Egy magyarázat akkor is tökéletesen kielégítő lehet, ha amikor fölállítjuk, valami olyasmit is feltételezünk, aminek nem adtuk külön magyarázatát.”⁶⁶

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bloch

2006 Bloch, Marc: A történész mestersége I–III. In: *Történetelmélet*, I. köt. 32–53., 125–161. II. köt. 1100–1124.

Breuning

2007 Breuning, Marijke: *Foreign Policy Analysis: A Comparative Introduction*. New York, 2007.

Burke

2006 Burke, Peter: Az eseménytörténet és az elbeszélés újjászületése. In: *Történetelmélet*, II. köt. 932–946.

64 Esetünkben ilyenek tekinthető az angol–oroszl vagy az angol–francia nagy összeütközés elmaradása Ázsiában, illetve Afrikában.

65 Marc Bloch szavaival élve: „Az egyszerű kíváncsiskodók elől sem szabad eltitkolnunk tudományunk bizonytalanságait. E bizonytalanságok ugyanis a mi mentségeink. Vagy inkább: ezekből ered tanulmányaink frissessége.” Bloch, 2006. 40.

66 Nagel, 2006. 657.

Carr

2006 Carr, Edward Hallett: Mi a történelem? In: *Történetelmélet*, I. köt. 175–190., II. köt. 451–463.

Chwalba

2011 Chwalba, Andrzej: Elkerülhető lett volna-e az 1914–1918-as Nagy Háború? In: *Aetas*, 26. (2011) 4. sz. 165–173.

Eöttevényi

1942 Eöttevényi Olivér: *Ferenc Ferdinánd*. Bp., 1942. [Reprint: 1991.]

Fischer

1968 Fischer, Fritz: *Germany's Aims in the First World War*. New York, 1968.

Galántai

1975 Galántai József: *Szarajevótól a háborúig. 1914. július*. Bp., 1975.

Gyarmati

2015 Gyarmati Enikő: 1914 – A júliusi válság régi-új historiográfiai olvasatai az első világháború centenáriumán. In: *Századok*, 149. (2015) 3. sz. 711–753.

Hook

2008 Hook, Sidney: *The Hero in History*. New York, 2008.

Johnston

1987 Johnston, William M.: Some Causes of World War I and Historians' Taboos. In: *The Journal of General Education*, 39. (1987) 2. sz. 77–84.

Keegan

2010 Keegan, John: *Az első világháború*. Bp., 2010.

Lebow

2000–2001 Lebow, Richard Ned: Contingency, Catalysts, and International System Change. In: *Political Science Quarterly*, 115. (2000–2001) 4. sz. 591–616.

2001 Lebow, Richard Ned: Agency versus Structure in A. J. P. Taylor's Origins of the First World War. In: *The International History Review*, 23. (2001) 1. sz. 51–72.

2008a Lebow, Richard Ned: *A Cultural Theory of International Relations*. Cambridge, 2008.

2008b Lebow, Richard Ned: Learning from Contingency: The Case of World War I. In: *International Journal*, 63. (2008) 2. sz. 447–459.

2009 Lebow, Richard Ned: Counterfactuals, History and Fiction. In: *Historical Social Research*, 34. (2009) 2. sz. 57–73.

Marton

2013 Marton Péter: *A külpolitika elemzése. Fogalmak és módszerek a külpolitika forrásainak feltárására*. Bp., 2013.

Mintz–DeRouen

2010 Mintz, Alex – DeRouen, Karl R.: *Understanding Foreign Policy Decision Making*. Cambridge, 2010.

Mulligan

2016 Mulligan, William: The Historiography of the Origins of the First World War. In: *1914–1918 online. International Encyclopedia of the First World War*. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the_historiography_of_the_origins_of_the_first_world_war (letöltés: 2019. május 10.).

Nagel

2006 Nagel, Ernest: A történelmi determinizmus. In: *Történetelmélet*, II. köt. 649–6722.

Nye

2007 Nye, Joseph S.: *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History*. New York, 2007.

Parker–Tetlock

2006 Parker, Geoffrey – Tetlock, Philip E.: Counterfactual History: Its Advocates, Its Critics, and Its Uses. In: *Unmaking the West: "What-If" Scenarios that Rewrite World History*. Eds.: Tetlock, Philip E. – Lebow, Richard Ned – Parker, Geoffrey. Michigan, 2006. 363–392.

Romsics

2003 Romsics, Gergely: *The Emergence of the Post-Tragic Classical Realist and Neorealist Interpretations of the First World War*. [Thesis, Central European University.] Bp., 2003.

Szélpál

2007 Szélpál Livia: A történelem jövője. Bevezetés egy nem hagyományos történetírás (unconventional history) elméletébe. In: *Aetas*, 22. (2007) 1. sz. 135–146.

Tetlock–Parker

2006 Tetlock, Philip E. – Parker, Geoffrey: Counterfactual Thought Experiments: Why We Can't Live without Them and How We Must Learn to Live with Them. In: *Unmaking the West: "What-If" Scenarios that Rewrite World History*. Eds.: Tetlock, Philip E. – Lebow, Richard Ned – Parker, Geoffrey. Michigan, 2006. 14–46.

Történetelmélet

2006 *Történetelmélet*. I–II. Szerk.: Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Bp., 2006.

Vermes

2001 Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 2001.

Williamson

1974 Williamson, Samuel R. Jr.: Influence, Power, and the Policy Process: The Case of Franz Ferdinand, 1906–1914. In: *The Historical Journal*, 17. (1974) 2. sz. 417–434.

1988 Williamson, Samuel R. Jr.: The Origins of World War I. In: *The Journal of Interdisciplinary History*, 18. (1988) 4. sz. 795–818.

TAMÁS DUDLÁK

THE HISTORICAL ROLE OF THE ASSASSINATION AT SARAJEVO

A COUNTERFACTUAL ANALYSIS OF THE CAUSES OF WORLD WAR I

This paper tries to define the role of Franz Ferdinand's assassination (June 28, 1914) related to other possible micro and macro causes of World War I. The analysis relies on the counterfactual method that utilizes the oftentimes neglected potential of the "what if" question and highlights the alternatives in the decision-making process of an actor, thus broadening the perspective of the individual and making connection between micro and macro levels. Among the causes of the war, Franz Ferdinand's death can be regarded as an important, but not indispensable factor. Based on the counterfactual method, I admit the possibility of alternative ways in every decision-making process and the ability of changing the flow of events and opposing the constraining nature of the structure (macro level causes that make the outbreak of war possible). This alternative way of thinking is what the leaderships of the pre-war societies lacked: after June 28, there was no individual having enough political power to turn the tide against the Zeitgeist (the macro level).

Ára: 600 Ft
Előfizetőknek: 500 Ft

TERJESZTI A MAGYAR POSTA

Előfizethető személyesen a postahelyeken és a kézbesítőknél, vagy a Központi Hírlap Iroda zöldszámán: 06-80/444-444, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 1-303-3440, vagy levélben a Magyar Posta Zrt. Központi Hírlap Iroda, Budapest 1008 címen.

Számonként megvásárolható az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., telefon: 224-6700/4624, 4626 mellék), illetve a Penna Bölcsész Könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40., telefon: 06 30/203-1769).

A Világtörténet 2019-es évfolyamának megjelentetését
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap